

JAN WÓJCIK

Fundacja „Instytut Spraw Europejskich”

ORCID: 0000-0001-7287-2244

email: jan.krzysztof.wojcik@gmail.com

Tureckie operacje wpływu w Europie Zachodniej na przykładzie Francji

Turkish influence operations in Western Europe using the example of France

Słowa kluczowe:

operacje wpływu, Turcja, AKP, mniejszość turecka w Europie, islamofobia, dezinformacja

Keywords:

influence operations, Turkey, AKP, Turkish minority in Europe, Islamophobia, disinformation

Tureckie operacje wpływu w Europie Zachodniej na przykładzie Francji

Przedmiotem artykułu jest analiza wieloletnich działań tureckiego rządu na rzecz wpływania na mniejszość turecką we Francji. Autor opisuje potencjał takich operacji, biorąc pod uwagę podatność ich obiektu. W artykule wymieniono zaangażowane organizacje, ich powiązania z obecnymi kręgami władzy w Turcji oraz przykłady dezinformacji. Nacisk położony jest na wielowektorowość tureckiej propagandy, nakierowanej na stosunki z Francją, przejęcie kontroli nad mniejszością turecką, szersze pozycjonowanie kraju jako obrońcy islamu, ale także utrzymanie bazy poparcia dla nacjonalistycznych i islamistycznych polityków w Turcji. Fakt, że Ankara wykorzystuje narzędzia charakterystyczne dla reżimów autorytarnych, pozwala postawić pytanie o stan demokracji w Turcji.

Turkish influence operations in Western Europe using the example of France

The subject of the article is an analysis of the long-term operations of the Turkish government to influence the Turkish minority in France. The author describes the potential of such operations, taking into account the susceptibility of their object. The article lists the organisations involved, their connections to the current circles of power in Turkey, and examples of disinformation and malinformation. The emphasis is on the multi-vector nature of Turkish propaganda, aimed at relations with France, taking control of the Turkish minority, positioning the country more broadly as a defender of Islam, but also maintaining a base of support for nationalist and Islamist politicians in Turkey. Considering that Turkey uses tools specific to authoritarian regimes, this allows us to raise a question about the state of democracy in Turkey.

Wprowadzenie

Dezinformacja rozumiana w ujęciu naukowym charakteryzuje się kilkoma cechami odróżniającymi ją od wprowadzenia w błąd czy podawania informacji błędnych (*misinformation*). To przede wszystkim celowość działania, oddziaływanie na większe segmenty populacji, systematyczność i konsekwencja¹. W polityce międzynarodowej wykorzystywana jest, żeby wpływać na percepcję społeczności obcego państwa lub dyskurs polityczny poprzez dostarczenie fałszywej narracji, która niekoniecznie musi być zbudowana na fałszywych informacjach (w języku angielskim określana jest wtedy terminem *malinformation*, którego polskie tłumaczenie nie oddaje istoty sprawy)².

Chociaż globalne rozpowszechnienie mediów internetowych ułatwia coraz większej liczbie państw prowadzenie działań dezinformacyjnych, to jako podmioty, które angażują się w nie stale, wymienia się Rosję i Chiny, a ostatnio także Iran. Turcja w zakresie oddziaływania w polityce zagranicznej jest graczem o zdecydowanie mniejszym potencjale niż dwaj pierwsi, a to ogranicza jej zdolności do prowadzenia operacji wpływu rozumianych jako „uzyskanie przez państwo obce kontroli (choćby częściowej) nad sposobem przetwarzania informacji przez społeczeństwo innego państwa oraz nad ich treścią, a tą drogą wpływu”³.

Ankara może jednak kompensować te braki poprzez to, że państwa europejskie zamieszkuje liczna diaspora turecka – zarówno obywatele Turcji, jak i osoby stamtąd pochodzące. To głównie do tej grupy kierowany jest przekaz rządzącej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP). Z racji tego,

- 1 T. Kacała, *Dezinformacja i propaganda w kontekście zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2015, nr 2 (24), s. 51–52.
- 2 Amy Schoenfeld Walker, Claire Wardle, Hossein Derakhshan czy Darrin Baines definiują *malinformation* jako zgodną ze stanem faktycznym informację użytą w celu szkodenia, wprowadzenia w błąd lub osiągnięcia zwodniczych celów. Zob. K. Santos-d'Amorim, *Misinformation, disinformation, and malinformation: clarifying the definitions and examples in disinfodemic times*, „Encontros Bibli” 2021, vol. 26, s. 8: <<https://periodicos.ufsc.br/index.php/eb/article/view/76900/45818>> [dostęp: 20 IX 2022].
- 3 R. Kupiecki, *Dezinformacja w stosunkach międzypaństwowych. Geneza, cele, aktorzy, metody – zarys problemu*, [w:] *Platforma przeciwdziałania dezinformacji – budowanie odporności społecznej*, red. A. Legucka, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2021, s. 16.

że w AKP występuje silna tendencja do używania islamizmu i nacjonalizmu jako narzędzia utrzymywania władzy⁴, komunikacja opiera się na retoryce religijnej i nacjonalistycznej, a realizowana jest przy użyciu religijnych i nacjonalistycznych organizacji wymienionych niżej w artykule.

Czynniki te powodują, że działania tureckie różnią się od operacji Chin czy Rosji w dwóch aspektach. Po pierwsze, nie są kierowane do ogółu populacji danego państwa ani sektorów społeczeństwa o określonych poglądach, jak skrajna prawica czy organizacje ekologiczne. Po drugie, przez to że grupa docelowa związana jest z krajem pochodzenia, podejmowane kroki nie mają jedynie skutku zewnętrznego, ale mogą też oddziaływać wewnątrz państwa, np. poprzez tworzenie określonych preferencji wyborczych.

Różnica widoczna jest na przykładzie rosyjskiej dezinformacji skierowanej do środowisk prawicowych Europy Zachodniej, która przedstawia Władimira Putina jako twardego polityka przeciwstawiającego się islamizacji Europy. Jednocześnie nie wpływa to w żadnej mierze na politykę wewnętrzną, a najwyższe władze państwowe uznają islam za istotną religię, będącą dla nich podporą obok prawosławia⁵. Tymczasem turecka narracja kierowana do diaspory na Zachodzie ma przełożenie na politykę wewnętrzną. Jak pokazano w dalszej części artykułu, przynosi ona korzyści posługującej się nią stronie podczas wyborów i referendum.

W literaturze dotyczącej omawianego zagadnienia dezinformacja określana jest jako narzędzie przede wszystkim reżimów autorytarnych⁶. Naturalnie musi to prowadzić do postawienia pytania, czy Turcja do takich

- 4 K. Wasilewski, *Turcja w procesie przemian: wnioski dla strategii UE*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa, wrzesień 2017, s. 34: <<https://www.pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/23584.pdf>> [dostęp: 20 II 2022].
- 5 J. Wójcik, *Rosja w obliczu rosnącej populacji muzułmanów*, „Układ Sił” 2021, nr 32, s. 60–69.
- 6 Zob. Sh. Kalathil, *The evolution of authoritarian digital influence*, „Prism” 2020, vol. 9, No. 1, s. 33: <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/prism/prism_9-1/prism_9-1_33-50_Kalathil-2.pdf?ver=DJRX5DRHKfqeXbyt6et98w%03D%03D> [dostęp: 29 IX 2022]; M. Buehler, *How information disorder affirms authoritarianism and destabilizes democracy*, US AID, December 2021: <https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00Z3JC.pdf> [dostęp: 29 IX 2022]; L. Rosenberg, L. Gorman, *How democracies can win the information contest*, „The Washington Quarterly” 2020, vol. 43, No. 2, s. 75: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0163660X.2020.1771045>> [dostęp: 30 IX 2022].

systemów się zalicza, chociaż należy wyraźnie zaznaczyć, że czynnik ten nie jest traktowany jako determinujący taką klasyfikację.

Długofalowe działania tureckiego wpływu we Francji koncentrują się na trzech obszarach:

- ochronie tureckich interesów w tym państwie,
- wzmacnianiu wpływu tureckiego islamu w reprezentacji islamu francuskiego,
- sprawowaniu kontroli nad mniejszością turecką⁷.

Artykuł podzielony został na trzy części. W pierwszej omówiono mniejszość turecką pod kątem podatności na politykę dezinformacyjną. W drugiej przedstawiona jest analiza oficjalnych badań francuskich instytucji w zakresie islamskiego separatyzmu, które odnosiły się także do tureckich wpływów i aktywnych we Francji tureckich organizacji. W trzeciej zaprezentowano studium przypadku dotyczące tureckich działań dezinformacyjnych i analizę korzyści, jakie może uzyskiwać Turcja, prowadząc takie działania zarówno w sferze zewnętrznych operacji wpływu, jak i w kwestii budowania poparcia w sprawach wewnętrznych. Badając problem, posłużono się metodą analizy treści oficjalnych dokumentów i komunikatów medialnych oraz analizy dyskursu.

Mniejszość turecka w Europie i jej podatność na wpływy tureckiego rządu

Największa populacja Turków i osób pochodzenia tureckiego w Europie znajduje się w Niemczech, gdzie w 2020 r. szacowana była na 7 mln⁸. Turecka diaspora we Francji może liczyć ponad 1 mln osób⁹. W Holandii różne szacunki podają liczbę 2 mln tureckich imigrantów, a w Austrii według oficjalnych statystyk jest to ok. 360 tys. osób.

7 D. Arslan, *L'Islam turc en France: Les convergences du nationalisme islamiste*, „Revue Des Deux Mondes” 2021, mars, s. 26: <<https://www.revuedesdeuxmondes.fr/wp-content/uploads/2021/02/3-islam-turc-en-france.pdf>> [dostęp: 20 II 2022].

8 G. Zestos, R. Cook, *Challenges for the EU as Germany approaches recession*, Levy Economics Institute, Annandale-on-Hudson 2020 (Working Paper, 948), s. 22: <https://www.levyinstitute.org/pubs/wp_948.pdf> [dostęp: 21 II 2022].

9 *Contrat objectifs et de moyens (COM) 2020–2022 de France Médias Monde*, Sénat France, 27 I 2021, s. 25: <<http://www.senat.fr/rap/r20-308/r20-3081.pdf>> [dostęp: 21 II 2022].

Według badań, które Center for American Progress przeprowadziło w 2020 r. w Holandii, Niemczech, Francji i Austrii, mieszkające w Europie osoby wywodzące się z Turcji mocno identyfikują się ze swoim pochodzeniem. Tożsamość turecką lub kurdyjską deklaruje tam od 61,5 proc. z nich (we Francji) do 82,5 proc. (w Niemczech). Jedynie Francja ma wśród mniejszości tureckiej trochę większy odsetek osób poczuwających się do tożsamości europejskiej lub mieszanej – łącznie 26 proc.¹⁰ Podobnie języki odbieranych przez nie informacji, zarówno w mediach tradycyjnych, jak i społecznościowych oraz w portalach informacyjnych, to przede wszystkim turecki i kurdyjski¹¹. Dodatkowo przedstawiciele tych mniejszości koncentrują się bardziej na informacjach z państw pochodzenia niż z państw zamieszkania i uważają, że te drugie powinny bardziej wspierać politykę Ankarę¹². Jak odpowiadali w badaniu, nie czują ze strony tureckiego rządu presji na ich społeczności, żeby wspierały turecką politykę w danym państwie, ale w dużym stopniu uważają, że sami powinni jej bronić.

Wymienione powyżej czynniki pokazują, że potencjalnie mniejszość turecka może stanowić narzędzie operacji wpływu. Przemawiają za tym jej zaangażowanie, poczucie lojalności wobec państwa pochodzenia, a także śledzenie przede wszystkim tureckich mediów, które w większości zostały przejęte przez środowiska związane z partią rządzącą¹³.

Wyniki oficjalnych francuskich ustaleń

Państwem, w którym władze oficjalnie podjęły się analizowania wpływów tureckiego rządu na mniejszości przy okazji badań nad tzw. islamskim separatyzmem, jest Francja. Natura tureckich wpływów na tamtejszą społeczność muzułmańską była analizowana przez Senat w oparciu o raporty

10 M. Hoffman, A. Makovsky, M. Werz, *The Turkish diaspora in Europe*, Center for American Progress, December 2020, s. 11: <https://americanprogress.org/wp-content/uploads/2020/12/TurkishDiaspora-report-final.pdf?_ga=2.195314478.386305076.1647263250-1740408292.1647263249> [dostęp: 20 II 2022].

11 Tamże, s. 13.

12 Tamże, s. 24.

13 B. Esen, *Turkey's new disinformation law. An alarming trend towards cyber-authoritarianism*, „Stiftung Wissenschaft und Politik” [online], 14 VII 2022 [dostęp: 28 IX 2022]: <<https://www.swp-berlin.org/en/publication/turkeys-new-disinformation-law-an-alarming-trend-towards-cyber-authoritarianism>>.

i przesłuchania oraz zlecała do badania organizacjom zewnętrznym przez prezydenta Emmanuela Macrona. Pierwsze z tych działań przeprowadzono w dwóch cyklach, w latach 2015–2016 oraz 2019–2020. W trakcie pierwszych przesłuchań przed francuską izbą wyższą poruszano takie problemy, jak:

- studiowanie setek francuskich muzułmanów na tureckich uniwersytetach teologicznych¹⁴, które miały im zaszczepiać islamistyczne poglądy bliskie rządzącej Turcją AKP;
- prowadzenie we Francji działalności przez 150 imamów będących pod bezpośrednią kontrolą tureckiego rządu poprzez Diyanet, tj. dyrektoriat ds. religii¹⁵;
- oddziaływanie Turcji na wspólnotę muzułmańską, podobnie jak w innych państwach europejskich, poprzez Turecko-Islamską Unię Spraw Religijnych DİTİB – największą turecką organizację religijną, która powstała w Niemczech i znajduje się pod wpływem Diyanetu¹⁶.

Cztery lata później w kolejnych przesłuchaniach przed Senatem opisano większą liczbę tureckich organizacji powiązanych z rządem lub partiami rządzącej w Turcji koalicji i uważanych za tureckie narzędzia wpływu. Poza wspomnianym w poprzednich latach DİTİB-em zwrócono uwagę na:

- ruch nacjonalistyczno-islamistyczny Millî Görüş, utworzony przez byłego premiera i islamistę Necmettina Erbakana, ideologicznego przewodnika prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan. We francuskich raportach organizacja ta została uznana za ruch, którego celem jest turkizacja politycznego islamu – ruchu co do zasady nienacjonalistycznego¹⁷;
- szkoły Yunus Emre, finansowane przez rząd turecki, by spróbować rozciągnąć kontrolę polityczną nad turecką diasporą na terytorium francuskim;

14 *Rapport d'information fait au nom de la mission d'information (1) sur l'organisation, la place et le financement de l'Islam en France et de ses lieux de culte*, Sénat France, 5 VII 2016, s. 33: <<https://www.senat.fr/rap/r15-757/r15-7571.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].

15 Tamże, s. 36.

16 Tamże, s. 58.

17 *Rapport fait au nom de la commission d'enquête (1) sur les réponses apportées par les autorités publiques au développement de la radicalisation islamiste et les moyens de la combattre*, t. 1, Sénat France, 7 VII 2020, s. 39: <<https://www.senat.fr/rap/r19-595-1/r19-595-11.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].

- Komitet Koordynujący Tureckich Muzułmanów we Francji (CCMTF), uznawany za organizację islamistyczną pod kontrolą Erdoğan¹⁸;
- partię Równości i Sprawiedliwości (PEJ) – mniej wpływową mikro-partię francuskich muzułmanów, która według autora raportów na temat islamizmu Mohammeda Soufaiego naśladuje turecką AKP w swojej ideologii i taktyce działania, próbując wykorzystywać system demokratyczny do forsowania ideologii islamistycznej¹⁹.

W raporcie podkreślano wpływ tureckiego finansowania na te szkoły, jak i na sam DİTİB²⁰. Pojawiają się tam również opinie ekspertów, że Turcja w rzeczywistości finansuje polityczny islam we Francji i zapewnia sobie lojalność imamów (Pierre Vermeren, profesor historii współczesnej Uniwersytetu Panthéon-Sorbonne)²¹, a nawet że poprzez edukację Arabów w Turcji chce oddziaływać także na społeczność arabską (Bernard Rougier, profesor socjologii politycznej Uniwersytetu Sorbonne-Nouvelle)²².

Drugi raport, 'Fabryka islamistów', który został zlecony przez prezydenta Francji Instytutowi Monteskiusza, zawiera rozdział dotyczący tureckiej kontroli nad muzułmanami, która ma przeciwdziałać rozwodnieniu się tureckiej tożsamości w społeczeństwie przyjmującym. Podkreślany jest też fakt, że po dojściu do władzy AKP związki pomiędzy bardziej skrajnym i misjonarskim ruchem Millî Görüş a oficjalnym tureckim islamem zacieśniły się²³. Do połączenia doszło w pewnym sensie poprzez samą osobę Erdoğan, który od 2002 r. z racji pełnienia urzędu premiera, a potem prezydenta, jest zwierzchnikiem Diyanetu, a w przeszłości był członkiem Millî Görüşu oraz politycznym uczniem byłego premiera Erbakana. Należał do jego ruchu islamistycznego w latach siedemdziesiątych, a przez dwie ostatnie dekady XX w. był członkiem islamistycznych Partii Dobrobytu i Partii Cnoty. Erdoğan był bardziej pragmatycznym

18 Tamże, t. 2, s. 56: <<https://www.senat.fr/rap/r19-595-2/r19-595-21.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].

19 Tamże, s. 58.

20 Tamże, t. 1, s. 40.

21 Tamże, t. 2, s. 32.

22 Tamże, s. 81.

23 H. el-Karoui, *La fabrique de l'islamisme*, Institut Montaigne, septembre 2018, s. 355–357: <<https://www.institutmontaigne.org/ressources/pdfs/publications/la-fabrique-de-islamisme.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].

politykiem i zdystansował się od części radykalnych tez Erbakana, a jednocześnie skorzystał z okazji, jaką dawało mu sprawowanie funkcji głowy państwa, i przejął kontrolę nad ruchem²⁴.

Autor raportu, Hakiim el-Karoui, odnotowuje, że przy tureckich ambasadach działają religijni doradcy podlegli Diyanetowi (a nie ministerstwu spraw zagranicznych), których zadaniem jest wspieranie rozwoju miejsc modlitwy oraz zarządzanie imamami posyłanymi przez Diyanet do Francji. Kontrola nad przemówieniami religijnymi i kazaniami należy też do Ankary, chociaż, jak argumentuje turecki rząd, praktyka ta ma na celu ochronę społeczności przed treściami ekstremistycznymi²⁵. Instytut Monteskiusza potwierdził też informacje Senatu na temat zmonopolizowania przez Diyanet kultu religijnego wśród tureckich muzułmanów i pobierania kształcenia religijnego w Turcji.

Poza tymi raportami należy wspomnieć o Radzie na rzecz Sprawiedliwości, Równości i Pokoju (COJEP) z siedzibą w Strasburgu. W latach dziewięćdziesiątych współdzieliła ona adres z Millî Görüşem w Belfort we Francji i działała jako organizacja młodzieżowa. Obecnie oficjalnie zajmuje się współpracą z UNESCO i Radą Europy, ale jednocześnie reprezentuje stanowisko Erdoğan w takich sprawach, jak tłumienie protestów w parku Gezi czy próba wprowadzenia we Francji odpowiedzialności karnej za negowanie tureckiego ludobójstwa Ormian. Szef organizacji, Ali Gedikoglu, jest obecnie oskarżonym w sprawie karnej za podżeganie do nienawiści wobec krytyków Erdoğan²⁶.

Przykłady wpływu i dezinformacji

Podstawowe obszary, w których Turcja oddziałuje na francusko-tureckich muzułmanów, to wzmacnianie tendencji antyintegracyjnych, rozbudzanie podejrzliwości co do intencji władz, wzmacnianie związku z państwem

24 *Turkey offers support for controversial Islamic group*, „Deutsche Welle” [online], 23 IV 2003 [dostęp: 24 II 2022]: <<https://www.dw.com/en/turkey-offers-support-for-controversial-islamic-group/a-837905>>.

25 H. el-Karoui, *La fabrique...*, s. 336.

26 F. Tasktekin, *Screws tighten on Gray Wolves, Erdogan's European guard*, „Al-Monitor” [online], 12 XI 2021 [dostęp: 24 II 2022]: <<https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/turkey-french-ban-grey-wolves-political-islam-nationalists.html>>.

pochodzenia i rządzącą islamistyczną partią AKP. Działania te charakteryzują również politykę Ankary wobec diaspory w innych państwach europejskich. We Francji dodatkowy wymiar zyskują komunikacja tureckiego prezydenta w jego licznych sporach z Macronem, krytyka działań walki z islamskim separatyzmem, ale także relacje Francji z liczną mniejszością ormiańską, zwłaszcza w kwestii uznania ludobójstwa. Innym obiektem wpływu Ankary są nietureckie mniejszości muzułmańskie, które Turcja zamierza przekonać, że jest najlepszym reprezentantem interesów islamu wobec świata zachodniego.

Tureckie działania skierowane do muzułmanów pochodzenia tureckiego we Francji (i szerzej: mniejszości muzułmańskiej) ożywiły się po zamachu na nauczyciela Samuela Paty'ego w październiku 2020 r. Zdecydowana reakcja francuskich władz, która poskutkowała przyspieszeniem wprowadzania ustaw i działań mających powstrzymać tzw. islamiistyczny separatyzm (i tak już wcześniej krytykowany przez Turcję), jeszcze bardziej wzmogła aktywność tureckiego aparatu wpływu. Szczególnie krytykowane było zamknięcie dwóch organizacji: Kolektywu przeciwko Islamofobii we Francji (CCIF) oraz Baraka City, oskarżonych o podżeganie do nienawiści²⁷.

W corocznym raporcie powstającym za sprawą tureckiego prorządowego *think tanku* SETA prezydent Macron, który jako głowa państwa firmuje te działania, uznany został za głównego islamofoba roku 2020, a jego wizerunek znalazł się na okładce raportu. Fundacja SETA oraz osoby stojące za raportem mają związki z tureckim rządem, co zostało już wcześniej potępione przez Parlament Europejski. Rezolucja nr 2021/1543 w punkcie 394 określa tę publikację jako stygmatyzującą, ograniczającą debatę publiczną i wolność wypowiedzi²⁸.

Sam raport na temat Francji za 2020 r. przygotowany został przez osoby związane z zakazaną tam organizacją CCIF, co samo w sobie podważa jego bezstronność. Islamofobiczne praktyki wyszczególnione w pu-

27 D. Perry, *French highest court confirms closure of Islamist groups Barakacity and CCIF*, „Policy Exchange” [online], 11 X 2021 [dostęp: 24 II 2022]: <<https://policyexchange.org.uk/french-highest-court-confirms-closure-of-islamist-groups-barakacity-and-ccif/>>.

28 *Rezolucja Parlamentu Europejskiego (UE) 2021/1543 z dnia 29 kwietnia 2021 r.*, „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej”, 29 IV 2021, L 340/17: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021BP1543>> [dostęp: 20 II 2022].

blikacji to zakaz noszenia chust w szkole przez dziewczęta, począwszy od podstawówki, zakaz noszenia zasłon twarzy w przestrzeni publicznej oraz przyzwolenie dla pracodawców, by mogli ograniczać manifestowanie wyznania przez pracowników²⁹. Wszystkie te przepisy znajdują uzasadnienie w charakterze społeczeństwa i świeckości Republiki, ale przedstawiane są jako działania wynikające z niechęci do muzułmanów. Antyislamskie jest też zdaniem autorów prawo regulujące unikanie obowiązku szkolnego, a więc mające skłonić młodych muzułmanów do korzystania z powszechnego systemu edukacji i ograniczyć wpływ szkół znajdujących się poza kontrolą francuskich władz. Wskazane działania rządu mają na celu zwalczanie izolacji społeczności fundamentalistycznych i wyhamowanie radykalizmu³⁰.

Raport koncentruje się też na wprowadzanych przez Macrona zasadach walki z islamistycznym separatyzmem. Dopuszczono się tam jednak dezinformacji, ponieważ czytamy o opodatkowaniu przez Francję pielgrzymek do Mekki, przy czym w odnośniku prowadzącym do strony rządowej nie znajdujemy takich propozycji. Autorzy raportu mówią o planach rozwiązywania muzułmańskich organizacji bez powodu, ale chodzi tu głównie o sytuacje wyjątkowe, w których zawieszenie będzie dokonywane na maksimum trzy miesiące. Krytykowany jest też wymóg rejestracji imamów czy zwiększanie zdolności władz do kontrolowania instytucji religijnych. Co istotne, wszystkie środki przedsięwzięte przez Paryż uderzają jednocześnie w zdolność Turcji do rozprzestrzeniania i sprawowania kontroli nad organizacjami sterowanymi przez rząd w Ankarze.

Autorzy raportu twierdzą też, że organizacje religijne nie będą mogły angażować się w aktywności pozareligijne. Tu z kolei chodzi o uporządkowanie sytuacji organizacji muzułmańskich, które w 90 proc. działają na podstawie przepisów dotyczących organizacji pozarządowych z 1901 r., a nie według prawa z 1905, które reguluje działalność organizacji religijnych i jest podstawą laickości Francji. Zakazuje ono m.in. finansowania organizacji religijnych z budżetu państwa oraz agitacji politycznej w miejscach kultu religijnego

29 C. Attalai, D. Moussi, *Islamophobia in France. National report 2020*, [w:] *European Islamophobia Report 2020*, ed. E. Bayrakli, F. Hafez, Leopold Weiss Institute, 2021, s. 303; <https://www.islamophobiareport.com/EIR_2020.pdf> [dostęp: 8 III 2022].

30 Tamże, s. 312.

i ściga z kodeksu karnego osoby, które korzystając z funkcji religijnej w miejscu kultu, dopuszczają się głoszenia treści wywrotowych³¹.

Głównymi promotorami islamofobii, uznanymi przez to za wrogów muzułmanów, są według raportu przede wszystkim sama Republika oraz minister spraw wewnętrznych Gérald Darmanin i minister edukacji Jean-Michel Blanquer, ale także Francuska Rada Kultu Muzułmańskiego (CFCM), ponieważ zaakceptowała kartę zasad islamu we Francji³². Ten ostatni zarzut realizuje cel Turcji, jakim jest przejmowanie roli reprezentanta muzułmanów w relacjach z Zachodem.

Przedstawianie zagadnienia w ten sposób (co zresztą przyczyniło się m.in. do delegalizacji CCIF), prowadzi do podburzania mniejszości muzułmańskiej przeciwko władzom Francji i osłabiania wysiłków na rzecz integracji. Owocuje też wreszcie wzmacnianiem wśród tej społeczności przekonania o byciu ofiarą. Ten ostatni zabieg wykorzystywany jest również przez rekruterów ekstremistycznych i środowiska radykalizujące. Dzięki budowaniu narracji przedstawiającej francuskie władze jako zasadniczo wrogie mniejszości muzułmańskiej Turcja może osiągać takie cele, jak wygenerowanie potrzeby ochrony tureckich obywateli, a więc silniejsze związanie ich z tureckim rządem i jego przedstawicielami we Francji, a także zdolność do podburzania mniejszości przeciwko francuskim władzom jako narzędzia wpływu na Republikę.

W podobnym tonie co raport tureckie media rządowe przekonywały, że „Macron stał się twarzą instytucjonalnej i strukturalnej islamofobii w Europie. Jego polityka bezpośrednio celuje, dyskryminuje i kryminalizuje muzułmanów we Francji”³³.

Jako islamofobię francuskiego rządu przedstawia się m.in. politykę zmierzającą do regulacji funkcjonowania organizacji religijnych i finansowania ich z zagranicy. Ta kwestia bezpośrednio dotyczy Turcji, podobnie jak sprawa kształcenia imamów we Francji. Islamofobią ma być też zamykanie meczetów, które zdaniem francuskich służb przekazują treści radykalne i wrogie Republice. Trzeba zaznaczyć, że część z tych działań praktykowana

31 Tamże, s. 318.

32 Tamże, s. 345.

33 E. Gjevori, *Islamophobia in Europe is at a „tipping point”, new report warns*, „TRT World” [online], 23 XII 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <[https://www.trtworld.com/magazine/islamophobia-in-europe-is-at-a-tipping-point-new-report-warns-53162?>](https://www.trtworld.com/magazine/islamophobia-in-europe-is-at-a-tipping-point-new-report-warns-53162?).

jest także przez Turcję na własnym terytorium – tam bowiem islam znajduje się pod kontrolą rządu poprzez Diyanet, tak więc władze sprawują rozległą i ścisłą kontrolę nad meczetami, kazaniem imamów itp.

Uruchomienie linii telefonicznej przypominającej brytyjski program Prevent, gdzie można zgłaszać potencjalne przejawy radykalizacji islamijskiej, określane jest przez kręgi rządowe w Ankarze jako stygmatyzacja całej populacji muzułmańskiej. Podobnie decyzje o zawieszeniu działalności bądź zamknięciu 43 meczetów (z ogólnej liczby przynajmniej 2,2 tys. meczetów i miejsc modlitewnych we Francji), które zostały uznane za szerzące treści radykalne, przedstawiane są jako zamach na wolność religijną³⁴.

Wobec tych wszystkich doniesień, a także prowokacyjnych wypowiedzi prezydenta Erdoğan dyskredytujących prezydenta Francji Emmanuel Macron oskarżył Turcję o próby mieszania się w wybory prezydenckie w roku 2022. Już w 2020, kiedy po zabójstwie Paty'ego Francja podejmowała wewnętrzne działania wobec radykalnego islamu, turecki prezydent stwierdził, że Macron „potrzebuje leczenia psychicznego”³⁵. Zasugerował, że ma on jakiś osobisty problem z muzułmanami i islamem. W 2019 r. podczas dyskusji na temat przyszłości NATO Erdoğan zaatakował Macrona, mówiąc, że jego „mózg jest martwy”, co nawiązywało do wyrażonej przez prezydenta Francji krytyki NATO jako organizmu pozbawionego przewidywalnego przywództwa³⁶. Wobec tego w 2022 r. Macron odniósł się do słów Erdoğan, który uznał go za obciążenie dla Francji i wyraził nadzieję na pozbycie się go z urzędu³⁷. Obawy te mają potwierdzenie w historii francuskiego sąsiada, Niemiec. W 2017 r. Erdoğan wzywał Turków do niegłosowania na partię

34 H. Boyrac, *Fransada Müslümanların Özgürlükleri Tehdit Altında*, „SETA” [online], 31 VII 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.setav.org/fransada-muslu-manlarin-ozgurlukleri-tehdit-altinda/>>.

35 K. Dartford, *France recalls ambassador after Erdoğan calls Macron's mental health into question*, „Euronews” [online], 20 I 2021 [dostęp: 26 IX 2022]: <<https://www.euronews.com/2020/10/25/france-recalls-ambassador-after-erdogan-calls-macron-mental-health-into-question>>.

36 *Are you „brain-dead”? Turkey's Erdoğan raps Macron before NATO summit*, „Reuters” [online], 29 XI 2019 [dostęp: 27 IX 2022]: <<https://www.reuters.com/article/us-turkey-security-france-idUSKBN1Y31Io>>.

37 *Erdogan hopes France „gets rid of Macron trouble”*, „Al Jazeera” [online], 4 XII 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.aljazeera.com/news/2020/12/4/erdogan-hopes-france-gets-rid-of-macron-trouble>>.

związane z kanclerz Angelą Merkel³⁸. Rzecznik ministra spraw zagranicznych Turcji Hami Aksoy zaprzeczał jednak słowom prezydenta Francji: „Turcja nie ma żadnej agendy dotyczącej francuskiej polityki wewnętrznej poza dobrobytem, pokojem i harmonią tureckiej społeczności liczącej około 800 tysięcy osób”³⁹.

Obawy prezydenta Francji podziela badacz politycznego islamu i radykalizmu Gilles Kepel. „Propagandowa maszyna tureckiego nacjonalizmu jest bardzo silna. Erdoğan budował swoją sieć wpływu” – napisał. O ryzyku tureckiego islamu w Europie mówi też Élise Massicard z Science Po, która uważa, że poprzez związanie Turków z kulturą, religią i językiem państwa pochodzenia Ankara dba o to, żeby nie następowała nadmierna integracja osób o tureckich korzeniach z francuskim systemem⁴⁰, zwłaszcza że zdaniem Erdoğan jest ona jakoby „przestępstwem wobec ludzkości”⁴¹. Były francuski dyplomata i doradca ds. geopolitycznych Michel Duclos uważa, że antyfrancuska kampania Erdoğan niesie zagrożenie dla francuskich obywateli przebywających za granicą i grozi akcjami terrorystycznymi we Francji⁴².

Wysuwane wobec Francji oskarżenia o antymuzułmańskość czy kolonializm pojawiają się też wraz z nasileniem licznych sporów pomiędzy Paryżem i Ankarą, dotyczących m.in. sytuacji w Syrii, Libii⁴³, Górskim

38 *Macron warns against Turkish „interference” in French presidential election*, „Euronews” [online], 24 III 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.euronews.com/2021/03/24/macron-warns-against-turkish-interference-in-french-presidential-election>>.

39 *Macron’s hostile remarks threaten Turkish community in France: Ankara*, „Daily Sabah” [online], 24 III 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/macrons-hostile-remarks-threaten-turkish-community-in-france-ankara>>.

40 A. Nussbaum, C. Alexander, *Macron’s war on Islamists comes up against Erdogan’s soft power*, „Bloomberg Quint” [online], 10 XI 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.bloombergquint.com/business/macron-s-war-on-islamists-comes-up-against-erdogan-s-soft-power>>.

41 D. Arslan, *L’Islam...*, s. 30.

42 M. Duclos, *How to respond to Recep Tayipp Erdogan?*, „Institut Montaigne” [online], 3 XI 2020 [dostęp: 5 III 2022]: <<https://www.institutmontaigne.org/en/blog/how-respond-recep-tayipp-erdogan>>.

43 M. Aydogan, M. Barakat, *„France has no right”: Turkey assails Macron’s call for Libya withdrawal*, „Anadolu Agency” [online], 17 XI 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.aa.com.tr/en/europe/france-has-no-right-turkey-assails-macrons-call-for-libya-withdrawal/2423619>>.

Karabachu⁴⁴ czy wschodniej części Morza Śródziemnego⁴⁵, a ostatnio coraz większej obecności Turcji w Afryce⁴⁶.

W sytuacjach zaostrzania się tych konfliktów dochodzi także do erupcji niezadowolenia mniejszości tureckiej we Francji. W październiku 2020 r., w trakcie ostatniej wojny między Azerbejdżanem i Armenią o Górski Karabach, doszło do atakowania Ormian przez wzburzony tłum młodych Turków, który aktywnie poszukiwał osób pochodzących z tego państwa w Lyonie. Zdaniem obserwatorów z organizacji antyrasistowskich ludzie ci zostali podburzeni przez aktywistów ruchu Szare Wilki. Pół roku wcześniej doszło do podobnych zamieszek z użyciem przemocy; za podżeganie do nich skazany został członek PEJ Ahmet Çetin⁴⁷.

4 listopada 2020 r., po demonstracjach z użyciem przemocy, Francja zakazała działalności ruchu Szarych Wilków jako ugrupowania „ultranacjonalistycznego i paramilitarnego”, dodając, że brało ono udział w agresywnych protestach przeciwko mniejszościom kurdyjskiej i ormiańskiej. We Francji ugrupowanie to nie było nigdy oficjalnie zarejestrowane; stanowi międzynarodową młodzieżówkę związaną z Partią Narodowego Działania (MHP), koalicjantem Erdoğan⁴⁸.

44 *Erdogan: Boycott French products, EU must end Macron's anti-Islam agenda*, „TRT World” [online], 26 X 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.trtworld.com/turkey/erdogan-boycott-french-products-eu-must-end-macron-s-anti-islam-agenda-40913>>.

45 *Turkey's Erdogan slams Macron amid Mediterranean tensions*, „AFP” [online], 12 IX 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://apnews.com/article/turkey-emmanuel-macron-europe-recep-tayyip-erdogan-france-89c40edd5f30ebcaf61c5f8c1232a2c9>>.

46 Szerszy opis przyczyn rywalizacji strategicznej Francji i Turcji nie jest istotny dla problemu prowadzenia operacji dezinformacyjnych, natomiast szerzej pisze o nich np. Jana Jabbour: J. Jabbour, *France vs. Turkey in the EastMed*, Institut français des relations internationales, 8 V 2021: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/jabbour_france_vs_turkey_eastmed_2021.pdf> [dostęp: 29 IX 2022].

47 T. Yegavian, *Les diasporas Turque et Azebraïdjanaise de France: Instrument au service du panturquisme*, Centre Français de Recherche sur le Renseignement, janvier 2021, s. 8: <<https://cf2r.org/wp-content/uploads/2021/01/RR27-Yegavian.pdf>> [dostęp: 6 III 2022].

48 *France condemns Turkey's „declarations of violence”*, „Radio Free Europe. Radio Liberty” [online], 5 XI 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.rferl.org/a/france-condemns-turkey-s-declarations-of-violence-/30931875.html>>.

W czerwcu 2021 r. rząd Francji powołał międzyministerialną agencję podłączoną pod Generalny Sekretariat Krajowego Bezpieczeństwa i Obrony, która zajmie się zwalczaniem dezinformacji w sieci. Pierwsze eksperymentalne działania prowadzono już jednak jesienią 2020 r., w odpowiedzi na antyfrancuską kampanię dezinformacyjną w internecie. Po wyselekcjonowaniu szumu w tle okazało się, że ma ona tureckie źródło⁴⁹. Działania w tym zakresie stały się modelem dla funkcjonowania nowej agencji.

Siła oddziaływania rządu AKP na mniejszość turecką we Francji i pozostałych państwach Europy ujawniła się w trakcie referendum konstytucyjnego w roku 2017. Dotyczyło ono zmiany systemu politycznego w Turcji z parlamentarnego na prezydencki, co w rezultacie scentralizowało władzę w rękach Erdoğan, dając mu niespotykaną w świecie demokratycznym kontrolę nad władzą wykonawczą i sądowniczą. Ogólnie nowa konstytucja zaaprobowana została niewielką większością 51,4 proc. głosów, ale już np. w Lyonie, uznawanym za miasto zdominowane przez Turków i prężnie działające tureckie organizacje, 86 proc. głosujących było za jej przyjęciem⁵⁰. W całej Francji za zmianą ustawy zasadniczej Turcji opowiedziało się 65 proc. uczestników referendum. Podobnie wyglądało to w innych państwach Europy⁵¹, a niemieckie i holenderskie próby ograniczenia tureckich wpływów doprowadziły do kryzysów dyplomatycznych.

Również wybory z roku 2015 dawały AKP prawie 41 proc. głosów w Turcji, ponad 50 proc. we Francji, a w samym Lyonie – 75 proc. Nie bez powodu Erdoğan odwiedził tamtego roku Strasburg, żeby spotkać się z mniejszością turecką, a jednocześnie przekonywać do prowadzonej przez siebie polityki atakowania, jak twierdził, terrorystów z kurdyjskiej PKK. Bilety na spotkanie z prezydentem i scena, na której się odbyło, oznakowane były logotypami DİTİB-u i Milî Görüşu⁵².

49 *La France va créer une agence de lutte contre les manipulations de l'information*, „France 24” [online], 2 VI 2021 [dostęp: 7 III 2022]: <<https://www.france24.com/fr/info-en-continu/20210602-la-france-va-cr%C3%A9er-une-agence-de-lutte-contre-les-manipulations-de-l-information>>.

50 T. Yegavian, *Les diasporas...*, s. 22.

51 *Comment la diaspora turque en Europe a-t-elle voté au référendum?*, „Ouest France” [online], 19 IV 2017 [dostęp: 25 IX 2022]: <<https://www.ouest-france.fr/monde/turquie/comment-la-diaspora-turque-en-europe-t-elle-vote-au-referendum-4938460>>.

52 T. Yegavian, *Les diasporas...*, s. 22.

Wymienione działania Ankary i podległych jej organizacji realizują szereg interesów obecnego układu władzy w Turcji:

- utrzymywanie poparcia wśród mniejszości tureckiej dla obecnego obozu władzy jako reprezentanta jej interesów;
- utrzymywanie poparcia dla polityki Turcji, zwłaszcza tych działań, które krytycznie odbierane są w Europie;
- przeciwdziałanie nadmiernej integracji mniejszości tureckiej na Zachodzie;
- budowanie wizerunku Turcji jako obrońcy islamu, istotnego w innych kierunkach polityki zagranicznej Ankary;
- przeciwdziałanie krokom francuskiego rządu mającym zapobiegać polityce izolowania społeczności muzułmańskiej, radykalizacji itp.;
- budowanie negatywnego wizerunku Francji wśród społeczności międzynarodowej;
- budowanie we Francji wewnętrznej presji w odpowiedzi na inne kwestie sporne pomiędzy oboma państwami.

Nie są to działania jednorazowe, związane z jakimś konkretnym tematem, który wywołuje emocje, chociaż w wyniku nasilania się sporów z Francją również takie się pojawiają. Przede wszystkim jest to długotrwałe i konsekwentne budowanie związku pomiędzy mniejszością a ośrodkiem władzy w państwie jej pochodzenia, w tym przypadku wyznającym i promującym ideologie islamizmu i nacjonalizmu. Prowadzi to do narzucenia diasporze sposobu przetwarzania informacji.

Podsumowanie

Należy stwierdzić, że działania tureckiej dezinformacji skierowane są do grup zamieszkujących obce terytorium i posługują się nieprawdziwymi informacjami bądź wypaczają fakty, konsekwentnie budując narrację przeciwstawiania francuskim władzom społeczności muzułmańskiej, w tym tureckiej, co kwalifikuje je do określenia jako operacje wpływu. Jednocześnie stanowią zabieg propagandowy, skierowany do wyborców mieszkających za granicą. Konstatacja ta pozwala odpowiedzieć na postawione na początku pytanie: czy korzystając z narzędzi właściwych reżimom autorytarnym, Turcja sama się takim reżimem nie staje?

Zabieganie o głosy wyborców jest cechą procesu demokratycznego, jednak stosowanie w tym celu dezinformacji, rozprzestrzenianej przez media

będące w głównej mierze pod kontrolą rządu, wzbudza niepokój o stan demokracji w Turcji. Jak wspomniano, nie jest to jedyne ani nawet najważniejsze kryterium, dlatego należy je łączyć z oceną innych zjawisk obserwowanych w Republice Turcji, takich jak koncentracja władzy w rękach prezydenta, stopień podporządkowania sądownictwa władzy wykonawczej, kontrola nad mediami, naruszenia wolności wypowiedzi i swobody działalności politycznej opozycji.

Bibliografia

- Are you „brain-dead”? Turkey’s Erdogan raps Macron before NATO summit*, „Reuters” [online], 29 XI 2019 [dostęp: 27 IX 2022]: <<https://www.reuters.com/article/us-turkey-security-france-idUSKBN1Y31IO>>.
- Attalai C., Moussi D., *Islamophobia in France. National report 2020*, [w:] *European Islamophobia Report 2020*, ed. E. Bayrakli, F. Hafez, Leopold Weiss Institute, 2021: <https://www.islamophobiareport.com/EIR_2020.pdf> [dostęp: 8 III 2022].
- Aydogan M., Barakat M., „France has no right”: Turkey assails Macron’s call for Libya withdrawal, „Anadolu Agency” [online], 17 XI 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.aa.com.tr/en/europe/france-has-no-right-turkey-assails-macrons-call-for-libya-withdrawal/2423619>>.
- Boyrac H., *Fransada Müslümanların Özgürlükleri Tehdit Altında*, „SETA” [online], 31 VII 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.setav.org/fransada-muslimanlarin-ozgurlukleri-tehdit-altinda/>>.
- Buehler M., *How information disorder affirms authoritarianism and destabilizes democracy*, US AID, December 2021: <https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00Z3JC.pdf> [dostęp: 29 IX 2022].
- Comment la diaspora turque en Europe a-t-elle voté au référendum?*, „Ouest France” [online], 19 IV 2017 [dostęp: 25 IX 2022]: <<https://www.ouest-france.fr/monde/turquie/comment-la-diaspora-turque-en-europe-t-elle-vote-au-referendum-4938460>>.
- Contrat d’objectifs et de moyens (COM) 2020–2022 de France Médias Monde*, Sénat France, 27 I 2021: <<http://www.senat.fr/rap/r20-308/r20-3081.pdf>> [dostęp: 21 III 2022].
- Dartford K., *France recalls ambassador after Erdoğan calls Macron’s mental health into question*, „Euronews” [online], 20 I 2021 [dostęp: 26 IX 2022]: <<https://www.euronews.com/2020/10/25/france-recalls-ambassador-after-erdogan-calls-macron-s-mental-health-into-question>>.
- Duclos M., *How to respond to Recep Tayyıp Erdoğan?*, „Institut Montaigne” [online], 3 XI 2020 [dostęp: 5 III 2022]: <<https://www.institutmontaigne.org/en/blog/how-respond-recep-tayyip-erdogan>>.

- Erdogan: Boycott French products, EU must end Macron's anti-Islam agenda*, „TRT World” [online], 26 X 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.trtworld.com/turkey/erdogan-boycott-french-products-eu-must-end-macron-s-anti-islam-agenda-40913>>.
- Erdogan hopes France „gets rid of Macron trouble”*, „Al Jazeera” [online], 4 XII 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.aljazeera.com/news/2020/12/4/erdogan-hopes-france-gets-rid-of-macron-trouble>>.
- Esen B., *Turkey's new disinformation law. An alarming trend towards cyber-authoritarianism*, „Stiftung Wissenschaft und Politik” [online], 14 VII 2022 [dostęp: 28 IX 2022]: <<https://www.swp-berlin.org/en/publication/turkeys-new-disinformation-law-an-alarming-trend-towards-cyber-authoritarianism>>.
- France condemns Turkey's „declarations of violence”*, „Radio Free Europe. Radio Liberty” [online], 5 XI 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.rferl.org/a/france-condemns-turkey-s-declarations-of-violence-/30931875.html>>.
- La France va créer une agence de lutte contre les manipulations de l'information*, „France 24” [online], 2 VI 2021 [dostęp: 7 III 2022]: <<https://www.france24.com/fr/infon-continu/20210602-la-france-va-cr%C3%A9er-une-agence-de-lutte-contre-les-manipulations-de-l-information>>.
- Gjevori E., *Islamophobia in Europe is at a „tipping point”, new report warns*, „TRT World” [online], 23 XII 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.trtworld.com/magazine/islamophobia-in-europe-is-at-a-tipping-point-new-report-warns-53162?>>.
- Hoffman M., Makovsky A., Werz M., *The Turkish diaspora in Europe*, Center for American Progress, December 2020: <https://americanprogress.org/wp-content/uploads/2020/12/TurkishDiaspora-report-final.pdf?_ga=2.195314478.386305076.1647263250-1740408292.1647263249> [dostęp: 20 II 2022].
- Jabbour J., *France vs. Turkey in the EastMed*, Institut français des relations internationales, 8 V 2021: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/jabbour_france_vs_turkey_eastmed_2021.pdf> [dostęp: 29 IX 2022].
- Kacała T., *Dezinformacja i propaganda w kontekście zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2015, nr 2 (24).
- Kalathil Sh., *The evolution of authoritarian digital influence*, „Prism” 2020, vol. 9, No. 1: <https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/prism/prism_9-1/prism_9-1_33-50_Kalathil-2.pdf?ver=DJRX5DRHKfqeXby6t98w%3D%3D> [dostęp: 29 IX 2022].
- Karoui, el- H., *La fabrique de l'islamisme*, Institut Montaigne, septembre 2018: <<https://www.institutmontaigne.org/ressources/pdfs/publications/la-fabrique-de-islamisme.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].
- Kupiecki R., *Dezinformacja w stosunkach między państwowych. Geneza, cele, akto-ry, metody – zarys problemu*, [w:] *Platforma przeciwdziałania dezinformacji – budowanie odporności społecznej*, red. A. Legucka, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2021.
- Macron warns against Turkish „interference” in French presidential election*, „Euronews” [online], 24 III 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.euronews.com/2021/03/24/macron-warns-against-turkish-interference-in-french-presidential-election>>.

- Macron's hostile remarks threaten Turkish community in France: Ankara*, „Daily Sabah” [online], 24 III 2021 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/macrons-hostile-remarks-threaten-turkish-community-in-france-ankara>>.
- Nussbaum A., Alexander C., *Macron's war on Islamists comes up against Erdogan's soft power*, „Bloomberg Quint” [online], 10 XI 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://www.bloombergquint.com/business/macron-s-war-on-islamists-comes-up-against-erdogan-s-soft-power>>.
- Perry D., *French highest court confirms closure of Islamist groups Barakacity and CCIF*, „Policy Exchange” [online], 11 X 2021 [dostęp: 24 II 2022]: <<https://policyexchange.org.uk/french-highest-court-confirms-closure-of-islamist-groups-barakacity-and-ccif/>>.
- Platforma przeciwdziałania dezinformacji – budowanie odporności społecznej*, red. A. Legucka, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2021.
- Rapport d'information fait au nom de la mission d'information (1) sur l'organisation, la place et le financement de l'Islam en France et de ses lieux de culte*, Sénat France, 5 VII 2016: <<https://www.senat.fr/rap/r15-757/r15-7571.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].
- Rapport fait au nom de la commission d'enquête (1) sur les réponses apportées par les autorités publiques au développement de la radicalisation islamiste et les moyens de la combattre*, t. 1, Sénat France, 7 VII 2020: <<https://www.senat.fr/rap/r19-595-1/r19-595-11.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].
- Rapport fait au nom de la commission d'enquête (1) sur les réponses apportées par les autorités publiques au développement de la radicalisation islamiste et les moyens de la combattre*, t. 2, Sénat France, 7 VII 2020: <<https://www.senat.fr/rap/r19-595-2/r19-595-21.pdf>> [dostęp: 26 II 2022].
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego (UE) 2021/1543 z dnia 29 kwietnia 2021 r.*, „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej”, 29 IV 2021, L 340/17: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021BP1543>> [dostęp: 20 II 2022].
- Rosenberg L., Gorman L., *How democracies can win the information contest*, „The Washington Quarterly” 2020, vol. 43, No. 2: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0163660X.2020.1771045>> [dostęp: 30 IX 2022].
- Santos-d'Amorim K., *Misinformation, disinformation, and malinformation: clarifying the definitions and examples in disinfodemic times*, „Encontros Bibli” 2021, vol. 26: <<https://periodicos.ufsc.br/index.php/eb/article/view/76900/45818>> [dostęp: 20 IX 2022].
- Tasktekin F., *Screws tighten on Gray Wolves, Erdogan's European guard*, „Al-Monitor” [online], 12 XI 2021 [dostęp: 24 II 2022]: <<https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/turkey-french-ban-grey-wolves-political-islam-nationalists.html>>.
- Turkey offers support for controversial Islamic group*, „Deutsche Welle” [online], 23 IV 2003 [dostęp: 24 II 2022]: <<https://www.dw.com/en/turkey-offers-support-for-controversial-islamic-group/a-837905>>.

- Turkey's Erdoğan slams Macron amid Mediterranean tensions*, „AFP” [online], 12 IX 2020 [dostęp: 6 III 2022]: <<https://apnews.com/article/turkey-emmanuel-macron-europe-recep-tayyip-erdogan-france-89c40edd5f30ebcaf61c5f8c1232a2c9>>.
- Wasilewski K., *Turcja w procesie przemian: wnioski dla strategii UE*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa, wrzesień 2017: <<https://www.pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/23584.pdf>> [dostęp: 20 II 2022].
- Wójcik J., *Rosja w obliczu rosnącej populacji muzułmanów*, „Układ Sił” 2021, nr 32.
- Yegavian T., *Les diasporas Turque et Azebraïdjanaise de France: Instrument au service du panturquisme*, Centre Français de Recherche sur le Renseignement, janvier 2021: <<https://cf2r.org/wp-content/uploads/2021/01/RR27-Yegavian.pdf>> [dostęp: 6 III 2022].
- Zestos G., Cook R., *Challenges for the EU as Germany approaches recession*, Levy Economics Institute, Annandale-on-Hudson 2020 (Working Paper, 948): <https://www.levyinstitute.org/pubs/wp_948.pdf> [dostęp: 21 II 2022].